

MAXSUS MAKTABLARDA ADABIY TA'LIM DARSLARIDA OG'ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISH

Muxitdinova Diyoraxon Ulug'bek qizi

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20657646>

Annotatsiya: Mazkur maqolada maxsus maktablarda adabiy ta'lim darslari jarayonida o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda og'zaki nutqni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari hamda samarali texnologiyalari ko'rib chiqilgan. Maqolada adabiy ta'lim vositasida o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish, fikrni mantiqiy va izchil bayon etish ko'nikmalarini shakllantirish hamda kommunikativ faolligini rivojlantirishning amaliy jihatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: maxsus maktab, adabiy ta'lim, og'zaki nutq, nutqiy kompetensiya, kommunikativ ko'nikma, nutq rivojlantirish, adabiy asar tahlili, lug'at boyligi, inklyuziv ta'lim.

Kirish

Bugungi kunda ta'lim tizimida har bir o'quvchining individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda sifatli ta'lim berish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, maxsus maktablarda tahsil olayotgan o'quvchilarning nutqiy, kommunikativ va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini rivojlantirish pedagogik jarayonning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki og'zaki nutq insonning fikrlashi, muloqotga kirishishi, o'z his-tuyg'ulari va munosabatini ifodalashi, atrofdagilar bilan ijtimoiy aloqalar o'rnatishida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bois maxsus ta'lim muassasalarida og'zaki nutqni rivojlantirish faqat til o'rgatish bilan cheklanmay, balki o'quvchining shaxsiy kamoloti, ijtimoiy faolligi va mustaqil hayotga tayyorgarligi bilan bevosita bog'liq jarayon sifatida qaraladi.

Maxsus maktablarda o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda adabiy ta'lim darslari alohida o'rin tutadi. Adabiyot darslarida badiiy matn bilan ishlash, obrazlar xarakterini tahlil qilish, voqealar ketma-ketligini izohlash, asar mazmunini qayta hikoya qilish, savol-javob, suhbat, rolli o'yinlar va ijodiy topshiriqlar orqali o'quvchilarning nutqiy faolligi oshiriladi. Badiiy asarlar o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytiradi, ularni obrazli fikrlashga, fikrni mantiqiy va izchil bayon etishga, o'z munosabatini bildirishga o'rgatadi. Ayniqsa, maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilar uchun adabiy matnlar nafaqat bilim manbai, balki nutqiy muloqotni faollashtiruvchi, hissiy-estetik tarbiyani kuchaytiruvchi va ijtimoiy tajribani boyituvchi muhim didaktik vosita hisoblanadi.

Shu bilan birga, maxsus maktablarda og'zaki nutqni rivojlantirish jarayoni o'ziga xos murakkabliklarga ega. O'quvchilarda nutqning fonetik, leksik, grammatik yoki mantiqiy-mazmunijihatdan yetarlicha shakllanmaganligi, fikrni mustaqil ifodalashda qiynalish, so'z boyligining kamligi, muloqotga kirishishda tortinchoqlik kabi holatlar kuzatilishi mumkin. Bu esa adabiy ta'lim darslarida maxsus metodik yondashuvlarni, differensial va individual ta'lim usullarini, ko'rgazmali vositalar, interfaol metodlar hamda korreksion-rivojlantiruvchi mashqlardan samarali foydalanishni talab etadi. O'qituvchi har bir o'quvchining nutqiy imkoniyatini aniqlab, uning rivojlanish sur'ati va ehtiyojlariga mos topshiriqlarni tanlashi muhimdir.

Adabiy ta'lim darslarida og'zaki nutqni rivojlantirishning samaradorligi dars jarayonining to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq. Bunda o'quvchilarni faqat matnni yodlash yoki tayyor javob

berishga emas, balki mustaqil fikrlashga, o'z mulohazasini bildirishga, asar qahramonlariga baho berishga, voqealarga munosabat bildirishga yo'naltirish zarur. Suhbat, bahs-munozara, savol-javob, ijodiy qayta hikoyalash, dramatizatsiya, rasm asosida hikoya tuzish, tayanch so'zlar yordamida matn yaratish kabi usullar o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Bunday metodlar o'quvchilarning faolligini oshiradi, nutqiy muloqotga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi va ularning o'z fikrini erkin bayon etishiga sharoit yaratadi.

Muhokama

Maxsus maktablarda adabiy ta'lim darslarida og'zaki nutqni rivojlantirish masalasi o'quvchilarning umumiy ta'limiy, tarbiyaviy va korreksion rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir. Chunki og'zaki nutq o'quvchining fikrlash faoliyati, muloqot madaniyati, bilimlarni o'zlashtirish darajasi hamda ijtimoiy moslashuv imkoniyatlarini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Ayniqsa, maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilarda nutqiy rivojlanish jarayoni turlicha kechadi. Ba'zi o'quvchilarda so'z boyligining yetarli emasligi, gap tuzishda qiyinchiliklar, fikrni izchil bayon qila olmaslik, talaffuzdagi kamchiliklar yoki muloqotga kirishishda sustlik kuzatiladi. Shu sababli adabiy ta'lim darslarida og'zaki nutqni rivojlantirish faqat matn mazmunini o'rgatish emas, balki o'quvchining kommunikativ imkoniyatlarini bosqichma-bosqich kengaytirishga qaratilgan pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi lozim.

Adabiy ta'lim darslari og'zaki nutqni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlarga ega. Badiiy matn o'quvchining his-tuyg'ulariga ta'sir qiladi, tasavvurini boyitadi, yangi so'z va iboralarni o'zlashtirishga yordam beradi. Matn ustida ishlash jarayonida o'quvchi asar voqealarini tushunadi, qahramonlarning xatti-harakatlariga baho beradi, o'z munosabatini bildiradi va fikrini og'zaki ifodalashga harakat qiladi. Bu jarayonda o'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchini tayyor javobni takrorlashga emas, balki mustaqil fikr yuritishga, o'z so'zlari bilan gapirishga, eshitgan yoki o'qigan matn mazmunini izchil bayon etishga yo'naltirishdan iboratdir.

Muhokama jarayonida shuni ta'kidlash lozimki, maxsus maktab o'quvchilari bilan ishlashda og'zaki nutqni rivojlantirish metodlari ularning individual xususiyatlariga moslashtirilishi zarur. Har bir o'quvchining nutqiy rivojlanish darajasi, psixologik holati, eshitish, ko'rish, idrok etish va xotira imkoniyatlari turlicha bo'lishi mumkin. Shuning uchun dars jarayonida differensial yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, nutqiy faolligi past bo'lgan o'quvchilar uchun qisqa va aniq savollar berish, tayanch so'zlardan foydalanish, rasm yoki predmetlar asosida gap tuzdirish samarali bo'lsa, nisbatan faol o'quvchilarga matnni qayta hikoya qilish, obrazlarga tavsif berish, voqealarga munosabat bildirish kabi murakkabroq topshiriqlar berilishi mumkin.

Adabiy matnlarni o'rganishda savol-javob usuli o'quvchilarning og'zaki nutqini faollashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Biroq savollar faqat faktik ma'lumotni aniqlash bilan cheklanib qolmasligi kerak. “Asarda nima bo'ldi?”, “Qahramon nima qildi?” kabi savollar bilan bir qatorda “Nima uchun qahramon shunday yo'l tutdi?”, “Siz uning o'rnida bo'lganingizda nima qilgan bo'lardingiz?”, “Bu voqea sizda qanday taassurot qoldirdi?” kabi tahliliy va ijodiy savollar ham berilishi lozim. Bunday savollar o'quvchini fikrlashga, sabab-oqibat aloqalarini tushunishga va o'z fikrini og'zaki bayon etishga undaydi.

Qayta hikoya qilish og'zaki nutqni rivojlantirishning eng samarali usullaridan biridir. Maxsus maktab o'quvchilari uchun bu jarayon bosqichma-bosqich tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Avvalo, o'qituvchi matn mazmunini ifodali o'qib beradi yoki o'quvchilar bilan birgalikda o'qiydi. Keyin matn bo'yicha tayanch savollar tuziladi, asosiy voqealar ketma-ketligi aniqlanadi, qahramonlar nomi va muhim so'zlar ajratib olinadi. Shundan so'ng o'quvchilar tayanch so'zlar asosida matnni qisqa gaplar bilan qayta hikoya qiladilar. Keyingi bosqichlarda esa ular mustaqil

ravishda mazmunni kengroq bayon etishga o'rgatiladi. Bu jarayon o'quvchilarda xotira, tafakkur, bog'lanishli nutq va mantiqiy izchillikni rivojlantiradi.

Dramatizatsiya va rolli o'yinlar ham maxsus maktablarda adabiy ta'lim darslarining samaradorligini oshiradi. Badiiy asardagi dialoglarni rollarga bo'lib o'qish, sahnalashtirish, qahramonlar nomidan gapirish o'quvchilarning muloqotga kirishish faolligini kuchaytiradi. Bu usul ayniqsa tortinchoq, passiv yoki nutqiy faolligi past o'quvchilar uchun foydalidir. Chunki ular obrazga kirish orqali o'z fikrini erkinroq ifodalaydi, talaffuz, intonatsiya, mimika va jestlardan foydalanishni o'rganadi. Shu bilan birga, rolli o'yinlar o'quvchilarda hamkorlik, tinglash, navbat bilan gapirish va suhbatdosh fikriga munosabat bildirish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Og'zaki nutqni rivojlantirishda lug'at ustida ishlash alohida ahamiyatga ega. Maxsus maktab o'quvchilari ko'pincha yangi so'zlarni tushunish va nutqda qo'llashda qiynaladilar. Shu bois adabiy matnlarni o'rganish jarayonida notanish so'zlarning ma'nosini tushuntirish, ularni gap ichida ishlatish, sinonim va antonimlarini topish, so'z birikmalari tuzish, rasm yoki vaziyat asosida izohlash kabi mashqlar muntazam olib borilishi kerak. Lug'at boyligi kengaygan sari o'quvchilarning fikrni ifodalash imkoniyati ham ortadi. Natijada ular qisqa, sodda javoblardan bosqichma-bosqich mazmunli va izchil nutqqa o'tadilar.

Shuningdek, adabiy ta'lim darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanish ham og'zaki nutqni rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Rasmlar, predmetlar, syujetli kartochkalar, videolavhalar, jadval va sxemalar o'quvchilarning matn mazmunini yaxshiroq tushunishiga yordam beradi. Ayniqsa, maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilar uchun ko'rgazmalilik idrokni faollashtiradi, mavhum tushunchalarni aniq tasavvur qilish imkonini yaratadi. Masalan, badiiy asardagi voqealar ketma-ketligini rasmlar orqali joylashtirish, qahramonlar xarakterini jadvalda solishtirish yoki tayanch sxema asosida hikoya tuzish o'quvchilarning og'zaki nutqini izchil shakllantirishga xizmat qiladi.

Muhokama qilinayotgan mavzuda o'qituvchining nutqi ham muhim namuna vazifasini bajaradi. Maxsus maktab o'quvchilari o'qituvchining talaffuzi, gap tuzishi, savol berishi va fikrni ifodalash uslubidan bevosita ta'sirlanadilar. Shuning uchun o'qituvchi dars jarayonida ravon, aniq, sodda va obrazli nutqdan foydalanishi kerak. Beriladigan topshiriqlar tushunarli, qisqa va aniq bo'lishi, zarur hollarda takroriy izohlar bilan mustahkamlanishi lozim. O'qituvchi o'quvchilarning javoblarini diqqat bilan tinglab, ularni rag'batlantirishi, xatolarini keskin tanqid qilmasdan, muloyim tarzda tuzatishi zarur. Ijobiy psixologik muhit og'zaki nutq rivojlanishining muhim shartlaridan biridir.

Maxsus maktablarda adabiy ta'lim darslarida og'zaki nutqni rivojlantirish samaradorligi muntazamlilik va tizimlilikka bog'liq. Nutqni rivojlantirishga doir mashqlar har bir darsning ajralmas qismi bo'lishi kerak. Faqat ayrim mavzularda emas, balki har bir badiiy matn ustida ishlashda o'quvchilarni gapirtirish, savollarga javob berishga, fikr bildirishga, suhbatda ishtirok etishga jalb qilish zarur. Bunda oddiydan murakkabga, takrorlashdan mustaqil ijodiy nutqqa o'tish tamoyiliga amal qilinadi. Avval o'quvchilar so'z va so'z birikmalari bilan ishlaydi, keyin gap tuzadi, undan so'ng matn mazmunini qisqa bayon qiladi va oxir-oqibat mustaqil fikr bildiradi. Shu o'rinda ota-onalar bilan hamkorlik masalasi ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Og'zaki nutqni rivojlantirish faqat maktab darslari bilan cheklanib qolsa, kutilgan natijaga erishish qiyin bo'lishi mumkin. Oilada bolaning fikrini tinglash, uni suhbatga jalb qilish, ertak yoki hikoya aytirish, kundalik voqealar haqida gapirtirish, yangi so'zlarni qo'llashga rag'batlantirish muhimdir. Maktab va oila hamkorligi natijasida o'quvchining nutqiy faolligi tabiiy muloqot jarayonida ham mustahkamlanadi.

Mazkur maqolani tayyorlashda maxsus maktablarda adabiy ta'lim darslarini tashkil etish, o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish, nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish hamda korreksion-pedagogik yondashuvlarga doir ilmiy-nazariy manbalar asosiy material sifatida olindi. Tadqiqot mazmunini yoritishda maxsus pedagogika, defektologiya, ona tili va adabiyot o'qitish metodikasi, psixolingvistika hamda kommunikativ ta'lim texnologiyalariga oid qarashlar tahlil qilindi. Ushbu manbalar maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilarning nutqiy rivojlanish xususiyatlarini anglash, adabiy ta'limning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi imkoniyatlarini belgilash hamda dars jarayonida samarali metodlarni tanlash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot materiali sifatida maxsus maktablarda foydalaniladigan adabiy ta'lim mazmuni, darsliklar, o'quv dasturlari, badiiy matnlar, ertak, hikoya, she'r va kichik nasriy asarlar ko'rib chiqildi. Chunki aynan badiiy matnlar o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda eng muhim didaktik vosita hisoblanadi. Badiiy asar o'quvchini voqea-hodisalarni idrok etishga, obrazlar xarakterini tushunishga, qahramonlarning xatti-harakatiga munosabat bildirishga undaydi. Shu jarayonda o'quvchi yangi so'zlarni o'zlashtiradi, gap tuzish, savolga javob berish, fikrni izchil bayon etish va o'z munosabatini og'zaki ifodalash ko'nikmalarini egallaydi.

Materiallarni tanlashda maxsus maktab o'quvchilarining yosh xususiyatlari, psixofiziologik imkoniyatlari, nutqiy rivojlanish darajasi va idrok etish qobiliyati e'tiborga olindi. Chunki maxsus ta'lim sharoitida har bir o'quvchining nutqiy imkoniyati bir xil bo'lmaydi. Ayrim o'quvchilar matn mazmunini tez anglab, uni qayta hikoya qilishga qodir bo'lsa, boshqalari tayanch so'zlar, rasm, savol yoki o'qituvchi yordami orqali fikr bildirishga ehtiyoj sezadi. Shu bois tadqiqotda sodda, mazmunan tushunarli, tarbiyaviy ahamiyatga ega, obrazlari aniq va voqealar ketma-ketligi ravshan bo'lgan adabiy matnlar muhim material sifatida qaraldi.

Maqolada og'zaki nutqni rivojlantirishga xizmat qiluvchi amaliy topshiriqlar ham material sifatida o'rganildi. Jumladan, matn yuzasidan savol-javob tashkil etish, qahramonlarga tavsif berish, voqealar ketma-ketligini aytib berish, rasm asosida hikoya tuzish, tayanch so'zlar yordamida gaplar tuzish, she'rni ifodali o'qish, dialoglarni rollarga bo'lib ijro etish, asar mazmunini qisqa yoki kengaytirilgan shaklda qayta hikoya qilish kabi mashqlar tahlil qilindi. Bunday topshiriqlar o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, lug'at boyligini kengaytirish va muloqotga kirishish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot materiallari tarkibida dars jarayonida qo'llaniladigan ko'rgazmali vositalar ham muhim o'rin egallaydi. Syujetli rasmlar, predmetli kartochkalar, jadval va sxemalar, qahramonlar tasviri, voqealar ketma-ketligini ifodalovchi illyustratsiyalar maxsus maktab o'quvchilarining matnni tushunishini osonlashtiradi. Bunday vositalar yordamida o'quvchi mavhum fikrni aniq tasavvur qiladi, o'qilgan matn mazmunini yodda saqlaydi va uni og'zaki bayon qilishga tayyorlanadi. Ayniqsa, nutqiy faolligi past o'quvchilar uchun ko'rgazmali materiallar fikrni boshlash, gapni davom ettirish va mustaqil bayon qilishda tayanch vazifasini bajaradi.

Tadqiqotning muhim materiali sifatida maxsus maktab o'qituvchilarining pedagogik tajribasi ham e'tiborga olindi. Adabiy ta'lim darslarida o'qituvchining savol berish mahorati, o'quvchilarni suhbatga jalb etishi, ularning javoblarini to'ldirishi, xatolarni to'g'rilashi va rag'batlantirishi og'zaki nutqni rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu sababli maqolada dars jarayonida qo'llaniladigan metodik yondashuvlar, o'quvchilar bilan individual ishlash usullari, differensial topshiriqlar va korreksion mashqlar tadqiqot materiali sifatida tahlil qilindi.

Umuman olganda, maqolaning material qismini tashkil etuvchi manbalar va amaliy vositalar maxsus maktablarda adabiy ta'lim darslari orqali og'zaki nutqni rivojlantirish jarayonini har tomonlama yoritishga imkon beradi. Ilmiy-nazariy adabiyotlar mavzuning pedagogik va psixologik

asoslarini ochib bersa, darsliklar, badiiy matnlar, ko'rgazmali vositalar va nutqiy mashqlar ushbu jarayonning amaliy tomonlarini ko'rsatadi. Shu jihatdan tanlangan materiallar maxsus ta'lim sharoitida o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlash va asoslash uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Пўлатова П.М. Махсус педагогика. – Тошкент: Фан ва технология, 2020. – 320 б.
2. Аюпова М.Ю. Логопедия. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021. – 288 б.
3. Қосимова К., Матжонов С., Ғуломова Х., Йўлдошева Ш. Она тили ўқитиш методикаси. – Тошкент: Noshir, 2022. – 352 б.
4. Матжонов С. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2020. – 280 б.
5. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Москва: Питер, 2020. – 416 с.
6. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – Москва: Наука, 2019. – 159 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2021. – 713 с.
8. Snow C.E. Language Development and Literacy. – Cambridge: Harvard University Press, 2021. – 295 p.
9. Cain K., Oakhill J. Children's Comprehension Problems in Oral and Written Language. – New York: Guilford Press, 2020. – 264 p.